

ALFONS GREGORI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

alfons@amu.edu.pl

UN TERRORISME QUE NO VA PODER SER: *EL CAS D'EL COMLOT DELS ANELLS*

Abstract. Alfons Gregori, *Un terrorisme que no va poder ser: el cas d'El complot dels anells* [A terrorism that could not exist: the case of *El complot dels anells*], *Studia Romanica Posnaniensia*, Adam Mickiewicz University Press, Poznań, vol. XLII/2: 2015, pp. 111-126. ISBN 978-83-232-2863-9. ISSN 0137-2475. eISSN 2084-4158. DOI: 10.14746/strop.2015.422.008

This article analyzes the construction of *El complot dels anells* (The plot of the rings), a Catalan political fiction artifact that was created as both a film and a novel in 1988. To this end, not only the fundamental sociopolitical and cultural contexts have been taken into account, but also the point of view M. O'Brian, an Irish American journalist who has to cover the 1992 Summer Olympic Games in Barcelona. He gets involved in a high-voltage political intrigue, a confabulation that leads a terrorist group to hijack the Olympic stadium and the Catalan president in an attempt to declare independence from Spain. Therefore, the main goal is to discuss the mechanisms that articulate figures of Otherness throughout the story. In conclusion, allusions to contemporary reality and the distance created by the Other voices do not, at first sight, meet the challenge of reflecting on armed struggle as a means of achieving political goals, causing the effect of escapism alone. Nevertheless, a closer approach through the figure of Otherness and a reflection on terrorism's real sense in the film and the novel entail a vision of O'Brian's character as both the real Double and the representational Sameness in *El complot dels anells*.

Key words: terrorism; cultural studies; Catalan cinema; Catalan literature; Fuster, Jaume

1. PRESENTACIÓ

Quan l'ex-falangista i franquista —olimpista de llarga durada— Joan Antoni Samaranch va llegir l'octubre de 1986 la resolució del COI relativa a l'organització dels Jocs Olímpics de 1992 a Barcelona, resolució en la qual ell va tenir un paper determinant en pro de la ciutat vencedora, es va obrir un ampli ventall d'escenaris possibles. Això venia propiciat per factors diversos en el marc de les tensions creades, per una banda, entre els actors de la construcció d'un Estat espanyol renovat després de la mort del dictador, amb la formulació d'una identitat espanyola a l'ombra de les imposicions franquistes, i, de l'altra, els actors de la catalanitat que desitjaven aprofitar el nou sistema polític aparentment democràtic per recuperar un estatus institucional i públic per a la llengua i la cultura pròpies, especialment a Ca-

talunya, encara que també a les Balears i, amb més dificultat, al País Valencià. Tractaré el cas a través de la dimensió fílmica d'*El complot dels anells*, pel·lícula del director català Francesc Bellmunt, i de la dimensió literària de la novel·la homònima.

Francesc Bellmunt (1947) va ser un dels principals realitzadors de cinema català des de finals dels 70 fins a la primeria del segle XXI.¹ La seva *opera prima*, *L'orgia* (1978), protagonitzada per un jove Juanjo Puigcorbé, va rebre un notable reconeixement en els ambients cinèfils per la seva originalitat, atreviment i frescor. No obstant això, la pel·lícula que possiblement sigui més reconeixible per al públic espanyol és força més tardana, *Lisístrata* (2002). Des de finals dels 80 va mostrar un especial interès pels *thrillers* policíacs, treballant primer en l'adaptació de novel·les del mateix gènere del valencià Ferran Torrent (1951), com *Un negre amb un saxo* (1989) o *Gràcies per la propina* (1997), i més endavant duent a terme projectes de sèries i telefilms de suspens per a la televisió pública catalana. El 22 d'abril de 1988, la vigília de Sant Jordi, s'estrenava en els cinemes catalans una pel·lícula de Bellmunt el títol de la qual semblava una al·lusió al meravellós medievalitzant de l'il·lustre Tolkien: *El complot dels anells*. En aquest cas, però, els anells pertanyien a la bandera olímpica i el gènere era el suspens. El guió el signaven Bellmunt i el ja esmentat Ferran Torrent. Si bé el primer va traslladar a la pantalla els relats de Torrent, en aquest cas *El complot dels anells* va patir un procés invers, ja que posteriorment se'n va elaborar la versió narrativa, en forma de novel·la homònima i de la mà de la periodista Assumpció Maresma (1956). Amb tot, la distància temporal entre ambdues és molt breu, ja que la novel·la va ser publicada el mateix any de l'estrena.² Sigui com sigui, aquesta obra va quedar com l'únic exercici literari de Maresma, sense més incursions en la creació literària, havent dedicat tota la seva carrera al periodisme, sovint vinculada a dos aspectes relacionats d'alguna manera amb la pel·lícula: el cinema en si i València.³

¹ De 2007 a 2012 aquest realitzador va ser conseller de la Corporació de Ràdio i Televisió Espanyola a proposta d'Esquerra Republicana de Catalunya.

² Si bé els exemplars de la primera edició duen la data de febrer de 1988, resulta una incògnita quan va arribar realment a les llibreries, tot i que caldria suposar que van intentar que coincidís amb l'estrena de la pel·lícula a l'abril. Sigui com sigui, l'autora de la novel·la deixa clar en el pròleg que la seva participació va ser posterior a l'elaboració del guió de la pel·lícula: «[Els personatges] van sorgir a Mont-Ras de la mà de Ferran Torrent i Francesc Bellmunt. En aquella època me'ls mirava de lluny. [...] Una carambola de l'atzar els va rebotar i me'ls vaig trobar a prop de la màquina d'escriure. La temptació de fer-los bellugar a vegades per camins diferents dels seus viatges anteriors, va ser inevitable» (Maresma, 1988: 5).

³ D'una banda, va ser cap de premsa del Festival de Cinema de Barcelona i directora de la revista de cinema *Acció*, i de l'altra va exercir de directora del setmanari en català *El Temps* del 92 al 95 i com a editora del diari electrònic en català de Vilaweb, des del 95. Igualment, va exercir de cap de premsa del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Com assenyala Iglesias: «*Vilaweb* es un ciberperiódico que nació en 1995 bajo el nombre de *La infopista*, y fue el primer cibermedio nativo

Amb un pressupost que no pecava pas de modèstia en l'àmbit català,⁴ *El complot dels anells* es va plantejar com una pel·lícula que assolís certa repercussió a nivell mediàtic i de públic. Per això, es van seleccionar per als papers femenins principals una jove promesa del cinema, l'actriu Ariadna Gil,⁵ que posteriorment va tenir una carrera prolífica en pel·lícules filmades en espanyol, i Mònica Huguet, que resultava una cara molt coneguda en aquells moments, per haver estat, al costat de Salvador Alsius, la primera presentadora del telenotícies migdia de TV3 des d'abril de 1984. A més, apareixia un actor que ja aleshores tenia un pes específic en l'escena catalana, Josep Maria Pou,⁶ el qual continua encara al peu del canó en múltiples projectes tant a Madrid com a Barcelona. I un periodista radiofònic de culte, Ramon Barnils,⁷ exercia el paper de portaveu del partit independentista d'esquerres.⁸ Cal remarcar, finalment, la presència d'un actor estranger, Stephen Brennan, que interpreta el protagonista del film, un periodista nord-americà d'origen irlandès.⁹

A *El complot dels anells*, pel·lícula de política-ficció, es plantejava un dels possibles escenaris sobre el qual més es rumorejava en els sectors independentistes de l'àmbit catalanoparlant de l'època, és a dir, aprofitar la celebració dels Jocs Olímpics de 1992 a Barcelona per donar visibilitat internacional al conflicte polític entre Catalunya i Espanya a través d'un acte violent de considerable magnitud. Aquest cop de mà, l'executor del qual en la pantalla és el grup terrorista¹⁰ Front

digital del estado español. Es un referente en el espacio informativo en catalán en Internet, y ha destacado por su liderazgo de audiencia, ya que es el cibermedio más leído en catalán» (2010: 65).

⁴ En concret uns 180 milions de pessetes (Bonet Mojica, 1988: 2).

⁵ Encara que molt vinculada al cinema espanyol de projecció internacional produït en les dues darreres dècades, amb papers en films com *Belle Époque* (1994), *Libertarias* (1996), *Soldados de Salamina* (2003), *Alatriste* (2006) o *El laberinto del fauno* (2006), Ariadna Gil no ha amagat les seves simpaties per la ideologia independentista. De fet, el seu pare, l'advocat August Gil Matamala, es va encarregar d'assessorar i representar l'organització Comitès de Solidaritat amb els Patriotes Catalans, dedicada a la defensa jurídica d'independentistes encausats per delictes relacionats amb el terrorisme, així com de representar alguns d'aquests encausats, sobretot a l'Audiència Nacional. Va participar en la defensa dels imputats en l'anomenada «Operació Garzón», la qual és presentada més endavant en aquest mateix article.

⁶ Per la seva actuació a *El complot dels anells* va rebre el premi Sant Jordi de cinematografia 1988 al Millor Actor.

⁷ L'any 1998 Barnils va prendre part en el primer dels Aplecs de Paret Delgada, organitzats pel partit independentista d'extrema esquerra PSAN.

⁸ Curiosament, un dels principals personatges, el polític sobre el qual giren la majoria d'intrigues polítiques de la pel·lícula, és interpretat per l'actor Toni Moreno, que va tenir un pas més que efímer per la gran pantalla.

⁹ Per bé que la seva filmografia no presenti èxits de gran rellevància a nivell internacional, ha dut a terme una carrera fructífera, i de fet s'ha posicionat com un dels actors irlandesos més reconeguts en el seu país i ha arribat a actuar, per exemple, en diversos episodis de la sèrie *The Tudors*.

¹⁰ L'extensió i l'estructuració d'aquest treball no permeten entrar en l'apassionada discussió sobre la noció mateixa de terrorisme, tot i que caldria matisar força el terme, especialment a causa del terrorisme d'Estat que apareix tant a *El complot dels anells* com en la realitat espanyola dels anys 80. Una interessant i molt sintètica introducció al tema es troba a Whittaker (2012: 3-13).

d'Alliberament Patriòtic (FAP), es concreta en l'ocupació armada de la tribuna de premsa de l'Estadi Olímpic el dia mateix de la inauguració, just quan es produeix l'esperada encesa de la torxa. Així, doncs, tres-cents periodistes són segrestats per coaccionar les autoritats espanyoles i mundials amb els següents objectius: «el reconeixement, per part de l'ONU, de Catalunya com un Estat independent; que les forces d'ocupació espanyola abandonin el nostre país, i per últim, la unitat nacional de tot el territori en domini espanyol i una negociació posterior amb el govern francès» (Maresma, 1988: 113-114).

El teló de fons d'aquest acció són una sèrie de trames i conspiracions a favor i en contra de la independència, amb un marcat toc de política-ficció, ja que moltes de les situacions que es plantegen no pertanyen a la realitat sociopolítica de l'època. Un personatge que hi gaudeix de força rellevància és Joan Giralt, qui, després de la mort misteriosa del president de la Generalitat, es converteix en el candidat principal a succeir-lo, un candidat del partit independentista majoritari que sembla no tenir dubtes a l'hora de plantejar la secessió respecte d'Espanya. Aquest seria el protagonista «polític» de la història, important en la mesura que es tracta d'un *thriller* de política-ficció, mentre que hi ha un protagonista «periodístic», el reporter nord-americà Mike O'Brian, expert en conflictes armats del Tercer Món, que es troba a Barcelona per realitzar una sèrie de reportatges sobre Catalunya amb l'objectiu que els seus compatriotes es facin una idea del context natural (geogràfic i paisatgístic), polític i cultural en què es duran a terme els Jocs. A aquest parell de protagonistes els uneix una dona, de la qual tots dos estan enamorats. Es tracta de Muriel Basora, curiosament la filla del líder del FAP i ella mateixa una de les militants del grup terrorista, alhora que periodista. En realitat, doncs, clarament s'observen dos àmbits en estreta connexió, la política i els mitjans de comunicació, que en la pel·lícula tindran principal rellevància per les retorçades i perverses maquinacions que es donen en l'espai polític i per la imatge (ja sigui manipulada o lúcida) que es dona dels successos en l'àmbit periodístic.

En el present article analitzaré com es construeix un artefacte de política-ficció tant en la pel·lícula com en el llibre, a partir no només dels referents del context sociopolític i cultural català, sinó de la visió dels fets d'O'Brian, el periodista nord-americà. Per tant, es tractaran els mecanismes d'articulació de la imatge de l'Altre en un relat els espectadors potencials del qual se sentien futurs partícips dels Jocs Olímpics.

2. REALITAT, FANTASIA I VERSEMBLANÇA

Al pròleg de la novel·la, escrit per la mateixa autora, Maresma assegura que Vicent Partal¹¹ va donar un toc de versemblança al guió que havien estat escrivint

¹¹ És el marit de Maresma i fundador l'any 1995 de l'empresa que comparteixen, Partal, Maresma & Associats, dedicada a l'assessorament sobre l'ús d'Internet i a facilitar-ne l'ús, de la qual va néixer

Bellmunt i Torrent, després de localitzar el llibre *A Quick and Dirty Guide to War*,¹² dels especialistes en Jocs de Guerra del Pentàgon James Dunnigan i Austin Bay, en el qual: «[...] es parlava rigorosament de la possibilitat de guerra entre Espanya i Catalunya» (Maresma, 1988: 5). De fet, es tracta de la informació en forma de lema que obre la pel·lícula i que assenyalava un 6% de possibilitats que s'iniciï un conflicte armat entre Catalunya i Espanya. Hi va haver qui sense embuts va qualificar les anàlisis de Dunnigan i Bay com a «fantasioses» (v. 2008: ix), però vistes en perspectiva aquesta qualificació no resulta gens adient. Sigui com vulgui, en la quarta edició del volum, publicada el 2008, els autors nord-americans continuen parlant de Catalunya, tot posant de relleu que la qüestió terrorista encara és un aspecte diferencial en contrast amb d'altres conflictes propers:

The Catalans and their relationship with Madrid serve as a remarkable illustration of the dynamics of European tribal politics leading to a moderating situation. Unlike the Basques, the Catalans have controlled their terrorists and struck a working economic and cultural bargain with Spain. But no astute Spanish politician should take the Catalan stability for granted [...] Catalans do not have the size and power (yet) to create their own nation. (Dunnigan & Bay, 2008: 257)

És a dir, plantegen l'assumpte amb vistes al futur, i el seu sentit de l'orientació no desafina quan assenyalen que les dinàmiques que es produeixen a Catalunya podrien desestabilitzar l'Estat espanyol, cosa que hauria de tenir en alerta qualsevol líder polític del govern central suficientment astut. El 2008 no s'observava en l'àmbit català el poder suficient per encaminar-se cap a l'Estat propi, però feien notar que això podia canviar, i que podia resultar un punt crucial en el futur de la Unió Europea: «stated simply, the problem is unresolved nationalism. In the larger lens, unresolved nationalism will be the wolf stalking the EU» (Dunnigan & Bay, 2008: 257).

Sigui com sigui, la frase de Maresma pot ser susceptible de confondre el lector, ja que, tot i que l'edició de 1985 d'*A Quick and Dirty Guide to War* tracti «rigorosament» la «possibilitat» d'una guerra entre Catalunya i Espanya, en concreta un

Vilaweb. En relació amb allò plantejat, cal dir que Partal, un any abans de l'aparició de la pel·lícula i la novel·la, havia publicat el seu primer assaig d'anàlisi política: *Catalunya a l'estratègia militar d'Occident* (1987). Partal també és vicepresident de l'European Journalism Centre, amb seu a Maastricht, i membre del consell assessor de la Fundació Universitat Oberta de Catalunya. Com a anècdota, val a dir que Partal apareix de figurant en una escena de la pel·lícula, però caracteritzat en el bàndol espanyolista.

¹² El títol complet de la primera edició de l'estudi, evocada per Maresma, és *A Quick and Dirty Guide to War: Briefings on Present and Potential Wars, All of The World's Conflicts, Insurgencies, and Flashpoints* (1985), publicada per William Morris & co. Aquesta obra ha seguit apareixent en successives edicions actualitzades (1991, 1996 i 2008), per oferir una anàlisi comprensiva dels conflictes d'arreu del món, així com projeccions o simulacions dels resultats i conseqüències més o menys predictibles de cadascun d'aquests conflictes.

percentatge tan baix que no pot conferir al relat un estatus de versemblança en el sentit que s'atorga convencionalment a aquest terme. Cal tenir en compte que en aquell moment existia encara la banda terrorista Terra Lliure, que en el film es transfigura en un ficcional FAP.¹³ Amb tot, en la realitat no va passar res de la magnitud que preveien el guió i la novel·la. Com afirma Hargreaves (2000: 130): «None of the fears held before the Games —about whether the organisation would be up to standard, the threat of terrorism, and disruption by Catalan nationalists— materialised». Òbviament, cal destacar la notable campanya de visibilització pacífica de les reivindicacions patriòtiques catalanes que es va dur a terme sota el rètol *Freedom for Catalonia*, per bé que principalment es va limitar a col·locar senyeres, estelades i pancartes en llocs visibles per a les càmeres dels mitjans de comunicació de caràcter internacional.¹⁴

Un conegut jutge d'aquella època, Baltasar Garzón, que avui es troba inhabilitat per actuacions recents, va contribuir a propiciar que els Jocs Olímpics d'*El complot dels anells* tinguessin la menor semblança possible amb allò que va acabar succeint en realitat.¹⁵ D'aquesta manera, tot i que un sector important de Terra Lliure (IV Assemblea) ja havia anunciat la seva autodissolució el 1991, l'esmentat jutge va ordenar just abans dels Jocs la detenció d'un bon nombre d'independentistes per pertinença a banda armada, actuació que a Catalunya es va denominar «Operació Garzón». Això demostra que el mateix aparell de seguretat de l'Estat temia un possible escenari com el presentat a *El complot dels anells*. En concret, van ser detingudes quaranta-cinc persones vinculades al moviment independentista català, sobretot del 29 de juny al 14 de juliol de 1992, tant a Catalunya com al País Valencià, on a més la policia va practicar un registre en la redacció de la revista generalista *El Temps*.¹⁶ Cal recordar que els Jocs de Barcelona van tenir lloc del 25 de juliol al 9 d'agost. No va ser fins l'any 1995 que van ser jutjats vint-i-cinc dels detinguts en

¹³ Terra Lliure va tenir precedents que van desenvolupar-se o que venien de temps anteriors a la Transició, en concret EPOCA, el FAC, l'OLLA i les diverses accions armades de grupuscles polítics catalans antifranquistes (v. Sastre et al., 2012: 19-48). De fet, es van donar principalment durant els anys 60 i 70, el període en què Bruce Hoffman assenyala que el terrorisme que fins aleshores havia estat vist com a moviment d'alliberament identificat amb la situació en les colònies i el postcolonialisme comença a ser assimilat també a grups radicals de tipus nacionalista o separatistes ètnics occidentals (Whittaker, 2012: 6). Aquí, és clar, sorgeixen diversos conceptes problemàtics, a banda del mateix «terrorisme»: què vol dir ser colònia d'una metròpoli?

¹⁴ V. Hargreaves (2000), especialment el capítol IV. Diverses fonts reporten que alguns fills de l'aleshores president de la Generalitat de Catalunya van col·laborar activament en l'organització dels actes de protesta. A tall d'exemple, v. Antich (1994: 279, 282-283).

¹⁵ El 26 de maig de 1992, un grupuscle que la mateixa policia nacional va considerar un nucli escindit de Terra Lliure que no acceptava deixar les armes (i no una continuació de la banda, per haver-se declarat una pretesa autodissolució) va atemptar amb clorata i bombones de càmping-gas contra una oficina de l'INEM, amb el resultat de setze ferits i nombrosos danys materials (v. Piñol, 1992).

¹⁶ En l'operació va ser detingut un periodista d'*El Temps*, Oriol Malló.

aquella operació, dels quals divuit van patir condemna. Ara bé, Garzón es va negar a investigar les denúncies de tortures presentades per disset dels detinguts, decisió que a l'Estat espanyol li va costar una rotunda condemna el 2004 per part del Tribunal Europeu de Drets Humans d'Estrasburg.¹⁷

3. ALTERITAT, LEGITIMACIÓ I DISTANCIAMENT

En els relats de la pel·lícula i de la novel·la domina formalment la focalització interna fixa a través de la figura de l'estranger, l'Altre,¹⁸ que en aquest cas és un periodista, O'Brian, un informador amb la tasca de posar llum en un espai invisible en l'àmbit internacional, i especialment el dels Estats Units: el fet diferencial català, especialment el catalanisme independentista. En aquest cas, la disposició narrativa no és arbitrària ni merament anecdòtica, ja que el secessionisme català, a diferència del basc, no disposava d'una repercussió internacional que li permetés ser, existir, més enllà d'allò que semblaven quimeres de sectors minoritaris de la societat catalana. De fet, no és fins als darrers anys que això ha deixat de ser així, coincidint, a més, amb l'apagada d'ETA. Sigui com sigui, l'Altre nord-americà té un doble, no en el sentit físic, sinó en el simbòlic, com a contrafigura: es tracta de Walker, un ex-agent de la CIA que en la pel·lícula es ven al millor postor, un mercenari que representa la cara fosca dels Estats Units, i que concentra els tòpics de l'antiamericanisme que han pul·lulat per Espanya des de la Guerra de Cuba. En aquest sentit, O'Brian evocaria l'essència democràtica i la voluntat de transparència que són també propis (constitucionalment) del país nord-americà, i constitueix, doncs, la figura que amb la seva mirada obre les portes a la legitimació de les reivindicacions independentistes, creant les condicions bàsiques perquè se'n pugui aconseguir la comprensió i —en darrer terme— l'acceptació per part d'aquells que no han intervingut directament en el conflicte: l'alteritat de les nacions estrangeres. Un exemple destacat d'això es troba en una pregunta que el periodista formula a dos dirigents catalanistes, Claudi Navarro i Joan Giralt, després d'haver estat descobert enregistrant-ne les negociacions secretes sobre el canvi de poder un cop traspassat el president Pere Soler: «Per què encara existeix una Europa dels estats acabant el segle XX contra una Europa de les nacions?» (Bellmunt, 1988).

¹⁷ L'estiu de 2011, en el butlletí informatiu editat per l'associació Acció dels Cristians per l'Abolició de la Tortura, el periodista Vicent Partal, l'advocat August Gil Matamala (tots dos ja esmentats en l'article) i la Coordinadora per a la Prevenció i la Denúncia de la Tortura posaven per escrit les crítiques al nomenament de Garzón com a membre del Comitè per a la Prevenció de la Tortura. V. Partal (2011: 4), CPDT (2011: 4) i Gil Matamala (2011: 5).

¹⁸ Quant a la posada en escena narrativa d'un visitant foraster a través del qual es canalitza una visió crítica de la realitat catalana, val la pena esmentar-ne un parell d'exemples: en castellà, *Sin noticias de Gurb* (1990), d'Eduardo Mendoza, i en català, *Amb ulls americans* (2009), de Carme Riera.

Ara bé, tractar O'Brian com l'«Altre» en la seva condició de periodista estranger suposa, fins a cert punt, entrar en un terreny relliscós des del punt de vista de la recepció pragmàtica i no simplista de la pel·lícula. És a dir, en el panorama de l'època eren escassíssimes les pel·lícules de suspens (i menys encara d'intriga política)¹⁹ ambientades a Catalunya i amb el català com a llengua original, de manera que el consumidor d'aquestes terres assumia com a normal que l'espai (l'escenari) dels *thrillers* fos l'estranger, especialment els Estats Units, o que estigués vinculat amb un foraster bo i un malvat de la CIA. Així, doncs, l'alteritat en aquest marc resulta ambigua, en la mesura que, per exemple, un president de la Generalitat d'ideologia independentista, amant d'una terrorista i embolicat en assumptes foscos amb el comandant en cap dels Mossos d'Esquadra, resulta bastant més «altre» que l'alteritat encarnada pel periodista que visita el país arran dels Jocs Olímpics.

D'altra banda, caldria introduir la noció d'alteritat subsumida, que voldria distingir de l'alteritat en sentit propi com allò altre que de fet es troba en un àmbit que es considera propi, personal, en la ipseïtat. En conseqüència, es tracta d'una alteritat que activa plenament els efectes de l'*Unheimliche* freudià, perquè resulta al mateix temps familiar i amenaçadora, coneguda i aliena. Serveix, per tant, per descriure els personatges que comploten o que acaben col·laborant amb les forces del govern central per avortar la independència de Catalunya, és a dir, aquells catalans que, tot i semblar en un principi genuïns secessionistes o disposar de motius i poder per conduir el país a la llibertat anhelada per les masses catalanes fictivals, es rendeixen al poder de Madrid, traeixen els ideals i la població. En efecte, al final de la pel·lícula, Giralt, en contuberni amb d'altres personatges, i pressionat per un xantatge que hagués acabat amb la seva vida familiar i matrimonial, signa l'acceptació d'un pacte federal amb el president de l'Estat espanyol de la pel·lícula, Julián Crespo. En realitat, el llargmetratge s'inicia amb la mort de l'anterior president de la Generalitat, una mort que resulta molt ambigua, ja que costa dilucidar si va ser un cop de mà per part dels independentistes de Giralt a fi d'assolir un nou model d'estat just en el moment ideal per a la seva reivindicació efectiva en l'arena internacional, amb els Jocs Olímpics pel mig,²⁰ o bé una mort planificada per d'altres sectors amb la voluntat de

¹⁹ Com argumentava l'autor de la ressenya a *La Vanguardia* de la producció cinematogràfica que analitza: «El género de política-ficción, tan habitual en otras cinematografías, especialmente la norteamericana, no ha sido practicado por el cine español en general ni por el catalán en particular. Seguramente porque plantear esos interrogantes políticos requiere una sociedad receptora ya muy veterana en su andadura democrática y en la que las susceptibilidades no estén a flor de piel. De una primera etapa de cine hagiográfico, producto de la recién adquirida libertad de expresión, que permitía hablar del pasado inmediato sin necesidad de recurrir a la metáfora para sortear el corsé censor, se ha pasado a las grandes adaptaciones literarias, la comedia urbana o incluso la vieja recreación histórica» (Bonet Mojica, 1988: 2).

²⁰ La pel·lícula comença amb el llavors president de la Generalitat, Pere Soler, pedalejant amb dificultat pels voltants de Bellver de Cerdanya, una localitat davant de les muntanyes del Parc Natural

forçar els esdeveniments un cop Giralt es trobi contra les cordes per l'esmentat xantatge, tot obligant-lo així a assumir la presidència catalana i acceptar la proposta federalista de Crespo. El càstig a aquesta alteritat subsumida, indesitjable, es produeix mitjançant el sacrifici de Muriel²¹ com a dona-bomba mentre abraça letalment Giralt quan aquest surt de signar l'acord amb el govern central.²²

En aquesta dinàmica de col·lisió i dialogia entre la ipseïtat, l'alteritat i l'alteritat subsumida adquireixen un paper important les caracteritzacions que funcionen com a projeccions ficticionals d'elements propis del nostre món. Així, el president Pere Soler, que mor practicant el ciclisme, al·ludeix a una mena de fusió de Jordi Pujol i Miquel Roca, el qual aleshores se situava com a delfí del primer i com el seu previsible successor. L'al·lusió a Pujol es produeix sobretot quan un dels pagesos que mira de socórrer el Soler moribund afirma al periodista O'Brian de forma categòrica que: «ha sigut el millor president que ha tingut i tindrà Catalunya». Es tracta d'un reflex ficcional de la potent penetració convergent en el camp català coetani, on va dominar durant més de dues dècades, i que ara s'ha diluït com en la resta de la geografia catalana a causa de la confessió de frau fiscal per part del mateix Pujol. La referència a Roca rau en el fet que era prou coneguda la seva afició a la bicicleta.²³ D'altra banda, el partit d'aquest malaguanyat president esportista, Unió Nacional Catalana, sembla transfigurar una afeblida Convergència i Unió, que s'hauria desinflat davant d'una esquerra independentista amb presència majoritària a l'hemicicle català, una quimera impensable aleshores però que les enquestes actuals han arribat a predir. El partit que en l'obra representa aquest sector és el Front Socialista per la Independència, el qual, seguint els paràmetres de l'època, podria

del Cadí, al nord del Principat. El líder polític acaba morint en braços d'un parell de pagesos que han vist com s'estimava pel vessant de la carretera, no sense abans pronunciar la seva última paraula: «traïdors». Llavors, l'espectador és conscient de la probabilitat d'una trama ordida per assassinar el polític. Tal coneixement no és traslladat de la mateixa manera al lector del llibre fins al capítol 8, en què Mike es desplaça al poble de la Cerdanya per indagar sobre la misteriosa mort del president.

²¹ Muriel presenta trets notablement sadomasoquistes en les escenes eròtiques de la pel·lícula, com si es traslladés a les seves relacions sexuals la cultura de la violència que li ha infós l'àmbit familiar (per ser filla d'un líder del FAP) i la militància en el grup terrorista ficcional.

²² Zulaika, en una suggestiva lectura de diversos casos de la figura del terrorista com a amant, analitza la determinació de terroristes suïcides com la Muriel a través d'una concepció que beu de les tesis deconstructives del llenguatge: «The terrorist is a subject whose desire speaks and writes in ordinary language, but those truest statements are marked by the failure of language – the recognition of language's insufficiency to speak the whole truth. Suicidal actions underscore that inability of language to produce the message that matters. No terrorism discourse will be able to decipher and absorb them. In the absence of words by the suicide terrorist, what we must take literally is the terrorist's and her public's desire, a desire that does not register in speech» (2010: 88).

²³ D'aquesta manera s'evitava també la possible identificació d'aquest president de curta vida fílmica amb l'altre gran delfí de Pujol de l'època, és a dir, el llavors cap de l'oposició a l'Ajuntament de Barcelona Josep Maria Cullerell.

constituir la formulació d'un Moviment de Defensa de la Terra unit —cal dir que tot just el 1987 es va escindir en el MDT-PSAN (amb un model més aglutinador de l'independentisme interclassista) i el MDT-IPC (que seguiria més aviat el model basc d'Herri Batasuna)— o d'una ERC plenament independentista. La tercera organització amb un cert paper en aquesta recreació ficcional seria el Moviment Socialista, projecció d'un PSC que, en profunda decadència de vots i militància, s'agafa a la taula de salvació del federalisme quan el país ja s'ha apuntat majoritàriament a l'opció que avui s'anomenaria sobiranista. Cal reafirmar l'encert visionari de l'obra, que en aquells finals dels 80 feia una impressió sublimment paròdica?

D'altra banda, una referència que sembla més aviat un exercici d'ironia sarcàstica és que l'entrada del FAP en el film es produeix arran d'un segrest, igual que Terra Lliure va mostrar les seves credencials a nivell estatal quan va segrestar Federico Jiménez Losantos i li va disparar a la cama, per ser un dels impulsors i signants del «Manifest dels 2300». ²⁴ Com que el van alliberar posteriorment, l'atac pot ser interpretat com un senyal d'advertència als contraris que la llengua catalana recuperés la posició preponderant en els àmbits oficials del Principat, perduda a l'inici de la dictadura franquista. Força analistes i polítics del catalanisme —a favor o no de la independència— asseguruen que aquesta acció armada va ser un gran error estratègic que va acabar creant una espiral de violència, multiplicada per l'indiscutible èxit mediàtic de Losantos, el qual alhora es fonamenta particularment en la reproducció de la ràbia i de l'odi sembrats un bon dia de 1981. Els terroristes del FAP també s'equivoquen, aquesta vegada de persona, ja que segresten el periodista Mike O'Brian en lloc del seu objectiu real, el mercenari Walker. D'altra banda, aprofitant el fet que Pujol tenia set fills i que les joventuts de CDC, les JNC, eren bastant més sobiranistes que els seus col·legues del partit de govern, es presenta un escenari en què la força de la joventut impulsa un canvi polític a Catalunya. Com diu l'esposa de Pere Soler, desconsolada per la mort del seu marit: «[...] Els meus fills diuen que el seu pare no va fer res per Catalunya. [...] Nosaltres els vam educar amb una fidelitat estricta al país. Ara són independentistes i defensen la lluita armada» (Maresma, 1988: 84).

Paral·lelament, es produeix un distanciament respecte a la ipseïtat pel fet que, tot i els escassos quatre anys que separen la realitat dels anys 1987-1988 del futur ficcional representat, s'observa en el film una recreació de l'ambient sociopolític de Catalunya molt distint de l'imperant en el temps d'escriptura del guió, de projecció en pantalla gran de la pel·lícula i de publicació de la novel·la. En efecte, les manifestacions independentistes a *El complot dels anells* semblen ser nombroses i concorregudes, a més de tenir un mapa polític dominat per una força independentista d'esquerres, cosa que no tenia res a veure amb la marginalitat extraparlamentària de l'extrema esquerra pròxima als objectius i mètodes de Terra Lliure, i ni tan sols dels

²⁴ V. la nota 28.

republicans d'ERC, que a poc a poc prenen la bandera de l'Estat propi com la via a seguir, amb una presència en el panorama polític català bastant reduïda. A més a més, tot i que les al·lusions esmentades anteriorment aproximessin la recreació fílmica i literària al nostre món, no deixaven de ser meres al·lusions metafòriques en consonància amb la renúncia a una estratègia de mimetisme del món polític català real. Això encara situa l'obra en un terreny més proper a l'al·legorisme escapista que a l'encarament amb la realitat, encarament que podria haver dut a un exercici de dissecció i anàlisi per tal de reflexionar sobre l'ús de la lluita armada, l'aposta per la via pacífica, les dinàmiques esquerra-dreta en el catalanisme, el federalisme com a via, etc.

4. LLUITA ARMADA, EL MODEL BASC I LA IPSEÏTAT

«Basquitis» és una denominació popular, usada sovint amb sorna per part de comentaristes d'actualitat i analistes polítics, per tal de referir-se al complex d'inferioritat que, fins a una època recent (amb ETA en plena activitat), es podia diagnosticar en diversos sectors de l'independentisme català, sectors que tenien com a moviment d'alliberament nacional de referència la banda terrorista ETA i els grups vinculats a KAS, i que consideraven un fracàs i un greuge de conseqüències funestes el fet de no disposar d'una força de xoc que, mitjançant la coacció violenta, obtingués els beneficis per part de l'Estat espanyol que al seu parer els bascos i els navarresos haurien rebut gràcies a ETA, i que en últim terme servís per assolir la independència, sempre en el marc d'un socialisme d'orientació marxista-leninista.²⁵ Els cercles en què va predominar aquest fenomen —fins i tot després de l'atemptat d'Hipercor— es localitzaven en organitzacions i partits polítics com Estat Català, el PSAN, Catalunya Lliure o el Moviment de Defensa de la Terra, l'últim dels quals es podria titllar (en general i sense entrar en les seves escissions) de braç polític de Terra Lliure²⁶ mentre aquesta va existir.

Sabut és que l'atemptat d'Hipercor va suposar un abans i un després en l'actitud de l'independentisme català cap a les actuacions d'ETA. Si bé ja s'havien distanciat durant la democratització de l'Estat, pervivia una notable «basquitis» en força sec-

²⁵ Els autors de *Terra Lliure: Punt de partida*, una visió des de l'interior de la banda, tracten aquest fenomen igualment com un problema, que defineixen com: «[...] aquella inclinació a caure en diverses formes de mimetisme primari de l'experiència basca, especialment les més superficials», i en subratllen l'expressió extrema, que consistia a col·laborar i donar suport actiu a les organitzacions basques lligades al terrorisme (Sastre et al., 2012: 215).

²⁶ En els discursos reivindicatius de l'11 de Setembre al Fossar de les Moreres, on predominaven (mentre van existir) militants i simpatitzants de la Crida a la Solidaritat i del Moviment de Defensa de la Terra, va ser habitual la participació de representants d'Herri Batasuna, així com escoltar —fins a l'any 1995— proclames reclamant la llibertat dels presos de Terra Lliure (Balcells, 2008: 154-155).

tors. En aquest sentit, *El complot dels anells* —tant el llibre com la pel·lícula— és una obra de transició, entre l'admiració política envers la cultura de la violència dels terroristes bascos, dominant en cercles independentistes catalans fins a l'atemptat d'Hipercor, i un nou camí pacífic. Fixem-nos en les dates: l'atemptat a Barcelona va tenir lloc el 19 de juny de 1987, mentre que la pel·lícula i el llibre van sortir a la llum a principis de 1988. Va ser igualment el 1988 quan es va produir el desembarcament a Esquerra Republicana de Catalunya de moltes persones del món independentista, responent a la crida de diverses personalitats, encapçalades per Àngel Colom i Josep Lluís Carod-Rovira, que el 1987 havien redactat un manifest («Crida Nacional») per tal d'aglutinar l'independentisme democràtic i no violent en les sigles històriques d'ERC. Entre aquests nous militants es trobaven nombrosos membres de l'organització Crida a la Solidaritat,²⁷ la qual s'havia dedicat amb mitjans pacífics a donar visibilitat a les reivindicacions independentistes,²⁸ i va col·laborar en la campanya de 1992 *Freedom for Catalonia*, anteriorment esmentada.

Amb Àngel Colom com a secretari general a partir de 1989, ERC va passar a ser un partit plenament independentista amb presència en el Parlament de Catalunya i un distanciament evident respecte a les tesis pròpies de l'exaltació de la violència com a forma de lluita. A través de diverses actuacions i gestions tant amb dirigents del Ministeri de l'Interior com amb terroristes de Terra Lliure en la clandestinitat i membres del seu braç polític, l'MDT, Colom²⁹ va contribuir decisivament a dissoldre Terra Lliure a finals dels 80 i principis dels 90. Ara bé, Terra Lliure mai va arribar a ser una veritable amenaça per a l'Estat, encara que ho hagués pogut ser en altres circumstàncies. Només cal tenir en compte que hi va haver més víctimes mortals entre els seus membres (per manipulació d'explosius o per trets de les forces de seguretat de l'Estat) que com a resultat dels objectius definits en la seva agenda d'activitats terroristes.³⁰ Aquesta dada comparativa ens orienta sobre la capacitat operativa de la banda. Terra Lliure es va dedicar principalment a realitzar atacs amb

²⁷ El nom complet de l'organització era el següent: «Crida a la Solidaritat en Defensa de la Llengua, la Cultura i la Nació Catalanes».

²⁸ Significativament, un controvertit acte de repulsa envers les noves lleis democràtiques d'escolarització amb el català com a llengua vehicular i la normalització lingüística de Catalunya en general, l'anomenat «Manifest dels 2300» (signants de la repulsa), va dur a dues reaccions molt diferents vinculades a l'autodefensa de la identitat catalana: va néixer Crida a la Solidaritat en el paranimf de la Universitat de Barcelona el 18 de març de 1981 (que també era una reacció contra la LOAPA i el cop d'Estat del 23-F), mentre que Terra Lliure va realitzar el seu primer cop d'efecte, l'atac ja comentat contra Jiménez Losantos.

²⁹ Colom, que va adquirir popularitat a Catalunya gràcies a les accions de protesta de la Crida a la Solidaritat, com ara pintar de rosa una fragata dels EUA el 1986, ha acabat sent un membre destacat de Convergència Democràtica de Catalunya, de la qual ha estat Secretari d'Immigració i conseller nacional.

³⁰ De fet, l'única víctima mortal de la banda va ser una dona gran que vivia en un habitatge confrontant amb el jutjat de les Borges Blanques, on havien col·locat una bomba sota la taula del jutge.

explosius (la majoria de les vegades casolans) contra casernes de la Guàrdia Civil, oficines de l'INEM, bancàries o d'empreses elèctriques, repetidors de TVE o delegacions d'Hisenda (Balcells, 2008: 154).³¹

5. A TALL DE CONCLUSIONS

El model basc no responia de cap manera a les necessitats de la societat catalana, caracteritzada per una complexitat que requeria discursos força més modulats i atents a una postmodernitat viscuda a través del cosmopolitisme i el multiculturalisme reals —i no pas les seves versions intel·lectuals, que figures com Vargas Llosa idealitzen en discursos fal·laços—, una complexitat que repel·lia les figuracions etnicistes. De fet, un dels motius del rebuig de la violència com a mètode de combat contra l'Estat per part de la immensa majoria de catalans segurament sorgia de la manca d'aquella dissociació etnicista o classista que exigeix l'opció terrorista per esdevenir efectiva en el pas de l'imaginari col·lectiu a l'acció. Em refereixo a la dissociació que entronca amb la idea de responsabilitat col·lectiva, la qual, com assenyalava el pensador francès Daniel Béresniak, s'inscriu en el mite del pecat original (i també en la cosmovisió de moltes societats anteriors i posteriors al cristianisme) i fa creure que tot ésser humà pertany a un sol cos social, sense tenir en compte la identitat particular de cadascú: «La conséquence la plus dangereuse d'un tel comportement est le terrorisme, le règlement de compte collectif à l'encontre d'un alter groupe (État, nation, ethnie, autant de désignations de collectivités qui procèdent de l'idée de "clan") [...]» (Béresniak, 1997: 106).

Tal vegada, arran de totes aquestes qüestions, caldria revisar les possibles interpretacions de l'ús del terrorisme en l'obra analitzada, que ja no seria un mer joc d'escapisme al·legòric, alhora que s'hi perfilaria una nova visió de i sobre l'Altre. En efecte, a *El complot dels anells* el FAP aconsegueix burlar les forces de seguretat detectant i fent públiques actuacions de terrorisme d'Estat per part de la policia espanyola. Alhora, la gran operació terrorista del grup, és a dir, el segrest de la tribuna de periodistes de l'Estadi Olímpic, que no pot sinó remetre el lector o espectador als lamentables crims que van tenir lloc en les Olimpíades de Munic per part de terroristes palestins, suposa l'advertiment que aquesta magnitud de violència no duu enlloc, per molt que estigui organitzada amb admirable eficàcia i «professionalitat».

³¹ Resulta curiós observar que, malgrat la manca de suport social real en el conjunt de la població catalana, els múltiples atemptats fallits (que es poden resseguir a l'apartat final cronològic de l'obra) i la mínima presència en la iconografia de l'independentisme català del segle XXI, els autors de *Terra Lliure: Punt de partida* considerin que la banda va tenir «dues virtualitats principals»: «en primer lloc, fer conèixer el moviment independentista i els seus objectius; i, en segon lloc, situar forçosament l'independentisme incipient en unes posicions de ruptura amb el sistema polític i econòmic dominant» (Sastre et al., 2012: 213).

La violència és el núvol, la boira, l'espiral que xucla les voluntats i la capacitat de raonament dels personatges principals amb voluntat d'alliberar Catalunya de l'opressió espanyola. La «basquitis», en definitiva, seria una malaltia a superar, una febre que solament pot conduir a un procés d'autodestrucció.

Paral·lelament, la figura d'O'Brian adquireix un nou relleu: els seus orígens irlandesos el vinculen a un espai de conflicte militar i terrorista important al llarg del segle XX, en què la força de les armes va contribuir a la consecució d'un nou estat d'Europa, alhora que reduïa la part septentrional de la nació a una ferotge ocupació que va acabar amb moltíssimes vides humanes. Al mateix temps, la seva condició de nord-americà el connecta amb el pragmatisme de les resolucions òbvies, que a vegades en conflictes com aquests resulten les més sensates. El periodista, doncs, encarna una identitat que ha experimentat la violència de les armes per defensar la pròpia sobirania, etapa que encara no hauria superat del tot tenint en compte la realitat d'Irlanda del Nord, per bé que representa igualment el sentit més pràctic de la vida, consistent a aprofitar l'alè existencial per cercar la supervivència i la solució òptima en cada cas: no és, doncs, la imatge del català prototípic forjat a través dels relats historiogràfics? El català que surt de la Guerra de Successió, però que venia de i continua en una mena de pactisme pragmàtic que li ha conferit la capacitat de supervivència i d'enriquiment per després fer-se un lloc en el món? Al meu entendre, aquesta concepció de la figura d'O'Brian a l'obra el converteix, de facto, en el contrari absolut de l'alteritat subsumida que he esbossat més amunt: amb l'aparença d'alteritat en sentit estricte, ell representa la ipseïtat. Ell és el veritable Doble de la pel·lícula i del llibre, per la qual cosa es vincula amb cadascun dels personatges principals —que representen alteritats subsumides— a través d'una relació en què la pedra de toc és l'antinòmia: és el doble assenyat d'una Muriel fosca i terrible, és l'agent pur i incorruptible en front de Giralt, el traïdor als principis, i és el pacifista que tira pel dret sense intrigar vs. el cap del FAP.

Com a títol del present article he triat la formulació «un terrorisme que no va poder ser», en referència a l'escriptor Jaume Fuster, destacat exponent d'un grup d'autors de la literatura catalana que van apostar per la literatura de gènere (especialment la policíaca) i director de La Negra, la col·lecció on va aparèixer publicat *El complot dels anells*. A Fuster li abellia referir-se al projecte políticocultural dels Països Catalans com aquell «país que no va poder ser», i que ell va ficcionalitzar en una magnífica trilogia de base meravellosa medievalitzant.³² «El terrorisme que no va poder ser», per tant, no constitueix una relliscada de macabra nostàlgia indecoro-

³² Es tracta del conjunt format per les novel·les *L'illa de les Tres Taronges* (1983), *L'Anell de Ferro* (1985) i *El Jardí de les Palmeres* (1993), de les quals les dues primeres van ser traduïdes al castellà per Basilio Losada: *La Isla de las Tres Naranjas* (1984) i *El Anillo de Hierro* (1985). V. Gregori i Gomis (2006). Es podria considerar la possibilitat que l'al·lusió a la trilogia de Tolkien al títol de la pel·lícula fos conseqüència de la influència de Jaume Fuster, destacat lector de l'escriptor britànic.

sa per part de l'autor d'aquestes línies, sinó més aviat una al·lusió irònica al fracàs de Terra Lliure com a actor social proactiu en el marc del paradigma cultural i polític dels anys 80 i de la primera meitat dels 90, sobre el qual s'ha reflexionat en bona part de l'article, un paradigma —tot sigui dit— ben diferent del singular moment que se'ns presenta en aquesta segona dècada del tercer mil·lenni. Ara bé, en relació amb l'anecdota personal, no puc deixar de referir el fet que, a la sortida de l'estrena de la pel·lícula en els desapareguts cinemes Òscars de Tarragona, quan jo era encara un adolescent, una dona gran va exclamar, com si tragués de l'ànima un lament col·lectiu: «no podem ser independents ni a les pel·lícules!». Sigui com sigui, tampoc no deixa de ser significatiu que la música del llargmetratge fos interpretada per la Scottish Philharmonic Orchestra, com si s'hi reflectís que Catalunya i Escòcia semblen compartir una partitura similar en la seva marxa cap al futur.

AGRAÏMENTS

Voldria dedicar aquest estudi a Armand Cruz, amb qui en aquells dies compartia ferotges il·lusions de futur.

BIBLIOGRAFIA

- ANTICH, J. (1994). *El virrey*. Barcelona: Planeta.
- BALCELLS, A. (2008). *Llocs de memòria dels catalans*. Barcelona: Proa.
- BELLMUNT, F. (dir.) (1988). *El complot dels anells*. Barcelona: Fair Play Productions [enregistrament audiovisual].
- BONET MOJICA, LI. (1988, 21 de febrer). La Barcelona del 92, escenario de una intriga política en un filme de Bellmunt. *La Vanguardia*, pàg. 2 [suplement «Clasificados»].
- CPDT (2011). De la declaració de la Coordinadora per a la Prevenció i la Denúncia de la Tortura. *Butlletí de l'ACAT*, 98, 4.
- DUNNIGAN, J. & BAY, A. (2008). *A Quick and Dirty Guide to War: The Tools for Understanding the Global War on Terror, Cyber War, Iraq, the Persian Gulf, China, Afghanistan, the Balkans, East Africa, Colombia, Mexico, and Other Hot Spots*. Boulder: Paladin Press.
- GIL MATAMALA, A. (2011). No només ha mirat a una altra banda, també se n'ha aprofitat de la tortura. *Butlletí de l'ACAT*, 98, 5.
- GREGORI I GOMIS, A. (2006). Lo maravilloso, lo fantástico y lo ideológico: Jaime Fuster y la inscripción de la reivindicación nacional. Dins M. Kunz, A.M. Morales & J.M. Sardiñas (eds.), *Lo fantástico en el espejo: de aventuras, sueños y fantasmas en las literaturas de España* (139-156). Mèxic: Coloquios Internacionales de Literatura Fantástica / Oro de la Noche.
- HARGREAVES, J. (2000). *Freedom for Catalonia? Catalan Nationalism, Spanish Identity, and the Barcelona Olympic Games*. Cambridge: Cambridge University Press. <<http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511489006>>.
- IGLESIAS, M. (2010). La publicidad en Vilaweb. Dins B. Ivars Nicolás (ed.), *I Congreso Internacional de Comunicación Audiovisual y Publicidad: Internet y la información* (pàg. 64-77). Alacant: Limencop.

- MARESMA, A. (1988). *El complot dels anells*. Barcelona: La Magrana.
- PARTAL, V. (2011). Protestes pel nomenament de Garzón en el Comitè per a la Prevenció de la Tortura. *Butlletí de l'ACAT*, 98, 4.
- PIÑOL, À. (1992, 26 de maig). Una bomba atribuïda a un grupúsculo de Terra Lliure causa 16 heridos en una oficina del Inem en Barcelona. *El País*. En línia URL: <http://elpais.com/diario/1992/05/26/espana/706831201_850215.html> (data de consulta: 25.02.2012).
- SASTRE, C., BENÍTEZ, C., MUSTÉ, P. & ROCAMORA, J. (2012). *Terra Lliure: punt de partida. 1979-1994, una biografia autoritzada*. Barcelona: Edicions del 1979.
- WHITTAKER, D.J. (ed.) (2012). *The Terrorism Reader* (4a ed.). Londres / Nova York: Routledge.
- ZULAIKA, J. (2010). *Terrorism: The Self-fulfilling Prophecy*. Chicago / Londres: The University of Chicago Press.